

Паремияларда “ата-эне” концептин уюштурган когнитемалар

Макалада “ата-эне” концептин камтыган паремиялардагы когнитемалар талданат.

Ачык сөздөр: концепт, когнитивдик лингвистика, когнitema, адресант, адресат, паремия, инварианттык маани, менталдык.

В статье рассматриваются пословичные когнитемы, включающие в себя концепт “родители”.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, когнитемы, адресант, адресат, паремия, инвариантные значение, ментальность.

Концепт категориясын изилдөөгө заманбап лингвистикада орчундуу көңүл бөлүнүп жатат.

“Концепт” терминине бир тараптуу, бир жактуу так аныктама берүү кыйын. Концепт – ой туюмдун бөлүгү, элементи. Ал адамдын аң-сезиминде, ой туюмунда жашап, түшүнүктөрдү атап көрсөтөт.

Маселен, айрым диалектилик өзгөчөлүктөрдөн улам Баткен говорунда айтылган “ава” сөзүнөн “ата” концептин түшүнүүгө болот. Дагы бир мисал катары, “чоң ата” жана “чоң эне” балдарынын балдарын (неберелерин) багып, өз уулу, кызы катары тарбиялашат, аларды “ата”, “эне” (апа) деп атаганы менен, “чоң ата”, “чоң эне” концепттери ой-сезиминде жашайт. Ошол эле балдар, өз ата-энесин “жеңе, аке” деп атаган учурлар кездешет, бирок алардын ой-туюмунда “ата”, “апа” концепттери чагылат.

“Когнитивдик лингвистика жана когнитивдик психология боюнча адистер адамдын эстутумунда жана аң-сезиминде ар кыл байланыштагы, көлөмдөгү сөз айкаштары, фразеологизмдер, афоризмдер, макалдар, аяндар, каргыштар, цитаталар ж.б. колдонууга даяр турганын, булар өзүнчө коммуникативдик үзүндүлөрдү, фрагменттерди түзөрүн, алар кептешүү, жандашуу, кошулуу принциптеринин негизинде жашаарын белгилешет. Алардын өз ара тутумдашышы, жалганышы кеп аракетинин жана пикир алышуунун негизин түзөт” – деп белгилейт окумуштуу Б.М. Гаспаров [2: 248].

Айтылган ой мындай концепттердин, маанилердин, когнитемалардын, үзүндүлөрдүн, даяр цитаталардын өз ара жалганышынан пайда болот. Демек, когнitema жалпылоочу маани катары ар бир адамдын эстутумунда жашайт, өз ара тутумдашып, айкашып пикирди жаратат. Когнitema түшүнүгү паремиянын жалпы маанисине же маанинин бир бөлүгүнө, инварианттык мазмунга, же анын бөлүгүнө дал келет.

Биз изилдөөгө алып, мүнөздөп жаткан “ата”, “эне” концепттерин түзгөн паремиялардын катарына кирген каргыштардагы когнитемаларды талдоого алсак, каргыштарда пикир берилбейт. Анда кеп жүрүп жаткан субъектте тигил же бул сапаттын бардыгы же жоктугу билинбейт. Эгерде, *Ата каргышы – атылган ок* десек, мында логикалык субъект менен предикат бар. Субъект – *ата каргышы*, предикат – *атылган ок*. Предикат субъекттин сапатын билгизип турат. Ал эми *Атаңын (атаңдын) оозун урайын* деп сөксөк, фразада субъект, предикат берилбеген. Мында адресат менен адресанттын өз ара мамилелерин туюнтуп, колдонулушуна ылайык шартта пайдаланылган. Бул паремиянын когнитемасы колдонулган сөздөрдүн маанисине өтө алыстан байланышат. Мында *ата*, анын *оозу, оозду уруу* жөнүндө айтылбайт. Фразанын мазмуну өз мотивациясынан оолактап кеткен. Адресант адресатты ыза кылуу, анын эмоциясында негативдүү жагдай пайда кылуу максатын койгон. Мына ушул эле сөгүү паремиясы ар жагдайда пайдаланылышы да мүмкүн. Аны айтуу интонациясы да ар кыл болууга тийиш.

Эгер, *Атаңын оозун урайы-ы-ын! Канча жыл, канча кылым! Кайда жүрөсүң адамды сагынтып?* деген контекстте биз карап жаткан фраза күтүлбөгөн жолугушууну, узак убакыттан бери көрүшпөгөн эки теңүштүн сезимталы озунуп билгизген сүйүнүч

эмоциясын берип жатат. Ал эми *Атаңдын оозун урайыңдын эчкиси! Дагы теректерди кажыдыңбы? Мына сага, мына!* деген контекстте эмотив (эмоционалдуу мамиле, сезим) бар. Эчки адресанттыкы эле, ал өзүн-өзү сөгүп жатат. Ошол эле учурда адресанттын эстутумунда *теректи тосуп коюш керек эле* деген сыяктуу концепттер жатат.

Бул паремиянын колдонулуу жагдайлары өтө көп. Бардык учурда ал типтүү формула катары кепке кирет, бардык учурда мазмунунда зекүү, мокотуу, басынтуу, эркелетүү, тийишүү ж.б. сезимдин түрлөрү берилет. Жогорудагы паремияга окшош эле, *Атаңдын башы, Атаңдын чокусу* сыяктуу фразаларды да мисал келтирүүгө болот. Бул паремиянын когнитемасынын колдонулган сөздүн мазмунуна байланышы бир топ алыс. Кептин мазмуну *ата, анын башы* же *анын чокусу* когнитемасы жөнүндө эмес, жогоруда белгилеп өткөн ар түрдүү жагдай, эмоциялык абалды туюнтууга болот. Айрым учурда *Атаңдын башы, Атаңдын чокусу* паремиясын адресант (ата) да колдонушу мүмкүн.

Накыл сөздөрдө да “ата”, “эне” кызматына байланыштуу сөздөр бар. *Атаң карыса - кул кылба, энең карыса - күң кылба*. Бул паремияда кескин буйруу когнитемасы берилген. Кызматты атоочу кул жана күң концепттери азыркы мезгилде актуалдуу эмес, учурда “*кул урунуу*”, “*күң жумшоо*” концепттери этностук ойтуюмда жок. Өткөн мезгилдерде кул кызматы эркектерге, күң кызматы аялдарга мүнөздүү болсо, бүгүнкү жашоодо бул чектөө даана байкалбайт. Ошондуктан накыл сөздүн инварианттык мааниси катары “*улгайган ата-энени кызматкер кылып алба*”, дагы бир инварианттык мааниси “*улгайган ата-энеңе кызмат (жумуш) кылдырба*” деген тыюуну атоого болот. Муну когнитема деп атоого мүмкүн. Бул маани эки вариантка ажыратылат: биринчиси – “*улгайган атаңды кызматкер (кул) кылып алба*”; экинчиси – “*улгайган энеңди кызматкер (күң) кылып алба*”.

Ал эми кийинки макалда кездешкен когнитемалар аркылуу бир топ концепт түшүнүгүн чагылдырууга болот. Алсак, ата-эне баланы тарбиялайт, чектен чыгарбайт, элдик эрежелерди сактоого, эл менен болууга мажбурлайт. Баланын аракетин ата-эненин сөзү, айбаты, кадыры менен багытталат. Ата-эненин көзү өтүп кеткен болсо, баланын жүрүш-турушу, тагдыры өзгөрүлүп кетиши ыктымал. Ошондуктан макалдарда “*ата-эне өлсө, бала көбөт*” деген когнитема учурайт. Бул жалпы маани конкреттүү концепттерге ажыратылып, макал “*атасы өлгөн уул көбөт, энеси өлгөн кыз көбөт*” болуп жүрөт. Бул макалдын артында көптөгөн концепттер жатат: “*уулду ата көзөмөлдөөчү*”, “*уулга ата баш-көз болчу*”, “*кызды эне тескөөчү*”, “*кызды энеси тарбиялоочу*” ж.б. Мында айрыкча *көбөт* этишинин мааниси макалдагы мазмунду уюштуруучу касиетке ээ. Муну “*бой көтөрүп кетти*”, “*дердейип калды*”, “*чалкалап калды*” ж.б.у.с. маанилеш концепттер кырдаалга ылайык билдирет.

Паремиялардын кичи жанрларынын катарына кирген табышмактардын спецификасы макалдардан кескин айырмалангандыгы алардын семантика-структурасынын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу, андыктан андагы каймана ойдун туюндурулушуна таптакыр башкача өнүткөн мамиле жасоого туура келет. “Табышмак” деген терминдин өзү эле айтып тургандай, коюлган маселени чечүү проблемасы биринчи планга чыгарылып, аны дароо табуу тапшырмасы коюлуп, жооп күтүлөт. Табышмак суроо мүнөзүндө айтылып, адресанттын (жандырмак айтуучунун) акылында анын жообу концепт түрүндө чагылып турат.

Табышмактардын семантикалык структурасы жандырмакка байланыштуу аныкталууга тийиш, себеби табышмак менен жандырмактын ажырагыс бүтүн биримдиги когнитеманы шарттайт. Когнитеманын түзүлүшү эки бөлүктөн турат да, биринчи бөлүгү ачыкка чыгарылган каймана ойго ээ, бирок ачыкка чыгарылганы менен, ошол эле учурда чүмбөттөлүп жаап-жашырылып турат. Ал эми экинчи бөлүгү биринчи бөлүктүн реалдуу жүзү, ачыкка чыгарылбаган белгисиздик, ачыкка чыгарууга тийиш болгон белгилүүлүк. Маселен, *Атасы – бүкүрү кожо, Энеси – шапелек айым* (чайнек, пияла) [1: 179] табышмагын түзгөн *атасы бүкүрү, бүкүрү кожо* когнитемасы аркылуу каймана ой берилип, мында *атасы бүкүрү, бүкүрү*, демек, *ийилип турат* жана ошол эле мезгилде ал

кожо (негизги фигура) концепттери чагылуу менен, табышмактын экинчи бөлүгү (*Энеси шапелек айым*) адресаттын жандырмагына, ал чагылдырган концепттерди ачыкка чыгарууга багыт берет. *Энеси*, ал *шапелек*, *шапелек айым* когнитемалары аркылуу, ошол эле мезгилде адресанттын *ата* (үй-бүлө башкаруучу), *эне* (үй-бүлөнүн куту, кызматын аткаруучу) сөздөрүнө салыштыруусу аркылуу бир бүтүндүк экендиги айгинеленет. Ал эми *Желини сүттүү куу инген* [1:114] табышмагынын *желини сүттүү*, *сүттүү куу инген* когнитемалары өтө алыстан байланышат. Жогорудагы табышмакта “ата”, “эне” концепттери түздөн-түз катышуу аркылуу табышмактын жообу аныкталса, биз сөз кылган табышмактын мазмунунан жандырмагын (эне) табууга болот. Табышмактын мазмунунда жандуу зат жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, кандай гана болбосун, табуучуну аргасыздан жандык тууралуу ойго түртүшү да ыктымал. Бир катар жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган табышмактын мазмунунда адам тууралуу купуя сыр жатат.

Үй-бүлө концептосферасын түзгөн “ата”, “эне”, “бала” концепттерин да табышмактардан кездештирүүгө болот. *Атасынын кулагын баласы чукулайт* (кулпу, ачыкч), *Энеси үйдө калат*, *Баласы айыл кыдырат* (кулпу, ачыкч) [1:152] сыяктуу табышмактарда *атасы*, *анын кулагы*, *баласы*, *баласы анын кулагын чукулайт*, *энеси үйдө калып*, *баласы айылдайт* когнитемалары аркылуу табышмактын жандырмагын табуу менен бирге, адамдын эстутумунда чагылган концепттер бир бүтүндүккө келип, когнитема аркылуу табышмактын жообун табууга багыт берет.

Жыйынтыктап айтканда, паремиялардын негизги өзөгүн түзгөн когнитемалар аркылуу адамдын аң-сезиминде концепттер чагылуу менен бирге тематикалык, семантикалык, менталдык-ойтуюмдук, жүрүм-турумдук ж.б. талаалардын чегинде уюшулат.

Паремиялардын инварианттык мааниси анын ар бир бөлүгүндө да, эки бөлүгүндө да жайгашкан. Паремиялардын ар бир бөлүгү жалпы когнитеманы камтып турат. Аны түзгөн концепттер эки, үч же андан көп концептосфералардын курамына кире алат.

Адабияттар

1. “Эл адабияты” сериясы. Табышмактар. – Б., 2002. – 318 б.
2. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996. – С. 352.
3. Закиров С. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. – Ф: Мектеп, 1972. – 126 б.
4. Зулпукаров К. Кыргыз паремияларынын түрлөрү, түзүлүшү жана педагогикалык максатта колдонулушу// Эл агартуу. 2002. №3-4. – С. 53-58 б.
5. Кыргыз макал-лакап жана учкул сөздөрү. Түзгөн: М.Ибрагимов. – Кара-Балта, 2005. – 500 б.
6. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М.: Флинта: Наука, 2009. – С. 176.
7. Эргешева С. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. – Б., 2002. – 152б.

J.J. Maksutova, teacher, OshSU
zhazgulu@list.ru

In paremy consists of “parents” cognitemies of concept

This article deals with preverbalcognitemy, which includes the concept of "parents".

Key words: *concept, cognitive linguistics, cognitemes, addresant, addresat, paremy, invariant meaning, mental.*